

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 341.1/8«МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ
ПРАВО»

В.І. АКУЛЕНКО

Краса врятує світ, якщо право захистить красу

Дослідження присвячене розгляду становлення системи міжнародного права у сфері охорони культурної спадщини та ролі в цьому процесі діяльності М.К. Реріха.

Ключові слова: міжнародне право, охорона пам'яток, М.К. Реріх, Пакт Реріха.

Охорона культурних цінностей нині стала предметом особливої уваги міжнародного співтовариства. Загального визнання набуло розуміння тієї істини, що пошкодження чи руйнування об'єктів культурної спадщини – як у мирний період, так і під час збройних конфліктів – є невідомною втратою для усього людства та для всієї світової культури. До такого усвідомлення людство йшло довгий час, аж доки знайшло можливість вирішення проблеми в нормотворчій діяльності міжнародних організацій.

Збереження культурних цінностей – як предмет нормативного врегулювання – виникло й існувало з давніх часів у різних формах, що власне і відображало відповідні етапи розвитку суспільства та права. Природно, що загальні закономірності розвитку міжнародного права впливали й на розвиток міжнародно-правового забезпечення охорони культурних цінностей.

Перша світова війна – внаслідок застосування нових видів озброєнь, зокрема бомбардувальної авіації та важкої далекобійної артилерії, – вразила людство масштабами руйнувань. Серед пам'яток – жертв війни – Лубенський університет і собор у Реймсі, Почаївська лавра, тисячі інших об'єктів. Величезна кількість пам'яток була, крім того, переміщена чи

викрадена. В Україні також чимало пам'яток загинуло під час цієї війни, зокрема в Галичині, на Буковині, Волині, Поділлі. Частина їх евакуювали з Правобережжя, але майже всі вони загинули. Серед таких пам'яток – відомий музей барона Ф.Р. Штейнгеля в Городку на Волині, колекція О.Г. Гансена в Києві. Втрачено вивезені на станцію Борки під Харковом зняті зі старовинних церков України дзвони, а також одну з кращих історико-художніх колекцій в Росії Е.П. і М.С. Олівів, яка була вивезена з Петербурга на Чернігівщину.

Історик-мистецтвознавець Ф.Л. Ернст відзначав: «Революція і війна викрали у нас стільки скарбів світового мистецтва, що найвідчайдушніші волання про загибель пам'яток старовини вже більше нікого не дивують і не вражають» [1].

Після закінчення війни на порядку денному постало, зокрема, й питання відшкодування заподіяних збитків. У договорах Версальської системи, укладених упродовж 1919–1920 років державами-переможцями та їх союзниками по черзі з Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною містилися аналогічні за змістом статті, які передбачали розшукування та повернення (реституцію) захоплених, секвестрованих і вивезених культурних цінностей, а також накладення репараційних стягнень за руйнування об'єктів культурного значення.

З 1918 р. і впродовж 1920-х років, під впливом наслідків минулої війни та усвідомлюючи загрозу можливих наслідків майбутніх воєн, світова культурна громадськість (археологи, мистецтвознавці, юристи) брали активну участь у розробці різноманітних проектів міжнародних актів щодо охорони пам'яток. Серйозна робота в цьому напрямі здійснювалася, зокрема, Комісією інтелектуального співробітництва Ліги Націй, яка у 1938–1939 роках підготувала 2 проекти конвенції про охорону культурних цінностей. Однак різні причини завадили схвалити ці документи [2].

Відсутність систематичної тенденції з розширення обсягу норм щодо охорони пам'яток зі стародавніх часів і до другої половини XIX ст. зумовлене, передусім, загальноприйнятим ставленням суспільства до війни як до природного стану речей (згадаємо класичну формулу Томаса Гоббса щодо взаємин між людьми, станами, державами – *bellum omnium contra omnes* – «війна всіх проти всіх»), і як до невід'ємного елемента міжнародних відносин (а тут доречно згадати максимум Карла Клаузевіца – «Війна є продовження політики іншими засобами»). В документах Гаазьких мирних конференцій основний акцент також робиться на обмеженні жорстокості, людських втрат, руйнувань, а не на запереченні війни як засобу міжнародної політики.

Нове концептуальне осмислення міжнародно-правового регулювання й обмеження війни, а також охорони культурних цінностей припадає на

20–30-ті роки минулого століття. Це пов'язано з прийняттям Договору про відмову від війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога, 1928 р. [3]) і Пактом Еріха (1929 р. – проект [4], 1935 р. – прийняття розробленого на його основі договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток [5]). Видатного художника, вченого і мислителя М.К. Реріха глибоко хвилювали і турбували питання миру на Землі як гарантії збереження культурної спадщини народів світу. Як пише дослідник його творчої і наукової діяльності В. Князєва: «Він розглядав культуру як величезну духовну цінність людства, як синтез найкращих досягнень в галузі науки, мистецтва, освіти, як фундамент майбутнього» [6].

Життєвий і творчий шлях М. Реріха – приклад тісного зв'язку міжнародного права і культури. Він одночасно закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і Академію мистецтв. Його дипломна робота на тему: «Правовий стан художників Давньої Русі» була виконана на межі юриспруденції, історії та мистецтва.

М.Реріх вивчав пам'ятку давньоруського права «Руська правда», давні укази, статuti, різні грамоти і акти, літописи, документи археологічних експедицій, зразки живопису тощо. Одержавши диплом правознавця, він не успадкував нотаріальну контору батька і все його подальше життя було присвячене мистецтву і науці, в т.ч. міжнародному праву охорони культурних цінностей.

Зазначимо також, що життя і творчість родини Реріхів тісно пов'язані з українською землею. В 90-х роках XIX ст. на квартирі Реріхів у Петербурзі збиралася українська інтелігенція, яка там нелегально створила Товариство ім. Т. Шевченка. Першим учителем малювання М. Реріха був видатний скульптор О.М. Мікешин, після смерті якого за його заповітом М.Реріх їздив у Канів, поклонитися пам'яті Кобзаря. Творчість Т. Шевченка мала помітний вплив на естетичний розвиток М. Реріха [7]. Він виконав монументальні мозаїчні ескізи для оздоблення Покровської церкви (1903–1906) у с. Пархомівка на Київщині та Троїцького собору (1906–1912) у Почаївській лаврі на Тернопільщині [8]. Його брат Б.К. Реріх, що був професором архітектурного інституту в Києві (у 1919–1923 роках), працював разом із Ф. Красицьким, Ф. Дяченком, В. Риковим, братами В. і Ф. Кричевськими та багатьма іншими українськими митцями. В 1909 р. М. Реріх досліджував руїни Василівського храму XII ст. в м. Овручі на Житомирщині та спільно з П.П. Покришкіним брав участь у розробці проекту його реставрації; очолював реставраційні роботи Андріївської церкви та Софійського собору в Києві.

Враження М. Реріха від неодноразових відвідувань Києва, знайомство з історією і культурою, неповторним ландшафтом і пам'ятками Київської Русі знайшли витоки в його славнозвісному художньому циклі під назвою

«Початок Русі. Слов'яни» [9]. Тему для картини «Гонець. Повстав рід на рід» митець знайшов у «Повісті временних літ» – першому давньоруському літописі, який склав у XII ст. монах Києво-Печерської лаври Нестор. Перебуваючи у Парижі в 1900 р., М. Реріх продовжив роботу над «Слов'янською серією». Використовуючи досвід нових французьких художників, написав картини «Красні вітрила», «Похід Володимира на Корсунь», «Ідоли», «Заморські гості», «Слов'яни на Дніпрі», «Ярослав Мудрий» та інші.

Перебуваючи в Гімалаях, М. Реріх записав 17 червня 1947 р. у щоденнику: «коли радіо дає «Запорожця за Дунаєм», перед моїми очима проходять яскраві картини України. Встають образи Шевченка й Гоголя. І дружба, сердечна дружба, сплітається із співзвуччями України» [10].

Ім'я видатного мислителя і художника М. Реріха безпосередньо пов'язане з установленням норм міжнародного права про охорону культурних цінностей. У період російсько-японської війни у М. Реріха виникла ідея про укладення спеціальної міжнародної угоди про захист культурних цінностей під час воєн, яку він висловив 1904 р. в Російському архітектурному товаристві. У 1914 р. художник звернувся з такою пропозицією до уряду Росії, до Президента Франції Пуанкаре, написав листа послові США, в якому закликав американський уряд виступити з протестом проти варварських руйнувань історичних пам'яток воюючими країнами у Європі. Це звернення не мало політичних наслідків, але воно пропагувало у світі ідею міжнародної охорони культурних цінностей.

У 1929 р. М. Реріх повертається до ідеї укладення договору щодо захисту культурних цінностей. Незважаючи на те, що він паралельно з Академією мистецтв закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, М. Реріх не вважав можливим особисто взятися за розробку такого проекту міжнародної угоди. За його дорученням текст було підготовлено французьким юристом-міжнародником професором Паризького університету Г. Шклявером, за участю члена Постійної палати міжнародного правосуддя в Гаазі професором Г. Лапраделем. Як зазначив Г. Шклявер, ідея М. Реріха «була переведена мовою права», «втільена в правові терміни». Розроблений проект Пакту Реріха разом зі зверненням художника до урядів і народів усіх країн було опубліковано 1929 р. різними мовами.

У цьому зверненні, а також у преамбулі Пакту Реріха викладені основні цілі цього документа. Зокрема, в преамбулі говориться щодо двох мотивів укладання пакту: по-перше, це «священний обов'язок» договірних сторін «сприяти моральному добробуту їхніх націй та успіхові мистецтв і наук в ім'я загальних інтересів людства»; по-друге, те, що «заклади, призначені для освіти молоді, мистецтв і наук, становлять загальну скарбницю всіх націй світу».

У проєкті договору, який складався з преамбули і чотирьох статей, передбачалося: «Історичні пам'ятки, освітні, художні й наукові установи, художні й наукові місії, персонал, майно й колекції таких установ і місій вважатимуться нейтральними і в такому статусі перебуватимуть під опікою та повагою з боку воюючих. Опіка й повага вище зазначених установ і місій у всіх місцях будуть підлеглими верховній владі Високих Договірних Сторін без будь-якої різниці від державної незалежності будь-якої окремої установи чи місії» (ст. I). У ст. II мова йшла про реєстрацію в Постійній палаті міжнародного правосуддя в Гаазі в Міжнародному інституті інтелектуального співробітництва (орган Ліги Націй, попередник ЮНЕСКО), а також департаменті Панамериканського союзу (нині Організація американських держав) переліку «пам'яток, акладів, олекцій та місій, суспільних чи приватних, що їх бажано взяти під особливу опіку, визначену цим пактом». Вони зареєстровані таким чином «відтак можуть виставити відмітний прапор (червоне коло з трьома кружками в середині на білому тлі), який надасть їм право на особливу повагу та опіку з боку воюючих держав і народів усіх Високих Договірних Сторін». У цій статті вказувалося також, що ці об'єкти «не зможуть користуватися привілеями нейтралітету в тому випадку, якщо вони будуть використані для воєнних цілей». У ст. III говорилося: «Увипадку будь-якого акту, вчиненого проти захисту й поваги, що надаються мистецьким і науковим установам, пам'яткам, колекціям і місіям, як установлено цим Договором, потерпілі заклад чи місія мають право апелювати через посередництво своєї держави до міжнародного закладу, де вони були зареєстровані. Цей міжнародний заклад має право передати свій протест до відома всіх Високих Договірних Сторін, які можуть вирішити скликати Міжнародний комітет судового слідства з цієї справи. Вироки такого комітету мають бути опубліковані...».

Такий орган мав створюватися за спеціальною угодою не як постійний, а для розгляду конкретного випадку правопорушення в цій сфері, тобто як комітет *ad hoc*. Розпливчастість формулювань ст. III пакту, на думку М.М. Богуславського, «в певній мірі може бути пояснено недосконалістю норм міжнародного права того часу про відповідальність» [11].

У ст. IV передбачалося зобов'язання сторін вжити у внутрішньому законодавстві відповідні заходи, які забезпечуватимуть на їх території захист названих об'єктів як національних, так й іноземних.

Увесь пакт пронизаний ідеєю мира, не випадково сам М. Реріх запропонований ним прапор називає «прапором мира». Ця ідея була взята від конвенції Червоного Хреста. «Моя ідея щодо збереження художніх і наукових цінностей, – писав він, – перш за все полягала у витворенні міжнародного імпульсу до захисту всього найдорогоціннішого, чим живе людство... Якщо Червоний

Хрест піклується про тілесно ранених і хворих, то наш пакт забезпечує цінності генія людського, тим охороняє духовне здоров'я» [12].

Ідея видатного митця, вченого і мислителя М. Реріха знайшла широкий відгук серед світової культурної громадськості: Б. Шоу, Р. Роллан, Р. Тагор, Т. Манн, А. Енштейн, Г. Уелста й інші діячі культури виступили на підтримку Пакту Реріха. Пакт Реріха був також підтриманий відомими правниками того часу, серед, наприклад, був кубинський юрист-міжнародник А. Бустаманте.

У 1931 р. в м. Брюгге (Бельгія) було створено Міжнародний союз Пакту Реріха. Там-таки у квітні 1931 р і в серпні 1932 р. відбулися дві міжнародні конференції з Пакту Реріха, в яких взяли участь представники урядів і делегати громадських і культурних організацій 36 держав. На них були обговорені і прийняті плани пропаганди ідей Пакту та інші організаційні заходи.

Третя Міжнародна конференція, яка відбулася у Вашингтоні в листопаді 1933 р. за участі представників цих держав, рекомендувала урядам усіх країн світу підписати Пакт Реріха. Сьома конференція Панамериканського союзу в Монтевідео (1933р.) прийняла резолюцію про прийняття Пакту Реріха. 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні у присутності президента США Ф. Рузвельта, президента Чехословаччини Т.Г. Масарика і римського Папи Пія XI відбулося підписання 21 державою Американського континенту Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток. Цей договір у міжнародно-правовій літературі відомий також як Пакт Реріха, оскільки, як зазначають А. Фердросс, Є. Александров, М. Богуславський, він виходить із концепції видатного російського художника і вченого Реріха [13]. Договір також називають Вашингтонським пактом. Разом із тим у більш широкому тлумаченні можна вважати, що Пакт Реріха охоплює обидва документи – і проект, і договір. Незважаючи, що Вашингтонський договір залишився регіональним, він став першим міжнародно-правовим актом, який спеціально стосується захисту культурної спадщини, був єдиною угодою в цій сфері, прийнятою частиною міжнародного співтовариства до Другої світової війни.

Цей договір має класичну побудову: преамбулу, в якій вказуються підстави та цілі укладання даного договору; основну частину (статті I–V) складає саме Пакт Реріха, а в заключній (статті VI–VIII) передбачено порядок приєднання інших держав до договору, а також порядок його денонсації.

Договір стосувався нерухомих культурних цінностей. Передбачалося, що історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні й культурні заклади (як і їх персонал) розглядатимуться як нейтральні, та як такі користуватимуться повагою і захистом з боку воюючих сторін – як у дні миру, так і під час війни (ст. I).

Нейтралітет, захист і повага до пам'яток і закладів надавалися на всій території держави незалежно від їх державної приналежності без жодної дискримінації. Важливо, що ця правова норма мала бути імплементована у внутрішньому законодавстві держав, які підписали або приєдналися до Договору (ст. II).

У ст. III передбачалося використання на історичних пам'ятках, музеях і закладах розпізнавального прапора. За задумом М. Реріха, повинен був майорити Прапор Миру, що являв собою біле полотнище, на якому як символ Вічності й єднання зображене червоне коло з трьома червоними кружечками посередині: Минуле, Сучасне і Майбутнє, що мав нагадувати людям, подібно до символу Червоного Хреста, про милосердя, але про милосердя до перлин прекрасного. Цей символічний знак, у зв'язку з посиленням загрози з боку зброї масового знищення, Гаазькою конвенцією 1954 р., було модернізовано в застережний, цілком позбавлений символічного змісту. Ним став щит, загострений до низу, поділений на чотири частини синього і білого кольорів. Справедливо було б повернутися в цивілізованому світі до реріховських символів як засадничих. Це додасть шляхетній традиції усталеності і спадковості, що завжди властиве культурі, тим більше в справі охорони історичних пам'яток, перейде у міжнародний звичай [14].

Кожна держава, яка підписала Договір або приєдналася до Договору, повинна була скласти перелік пам'яток і закладів, що охороняються і надіслати до Панамериканського союзу (ст. IV). Згідно з ст. V, такі об'єкти позбавляються захисту у випадку, якщо вони використовуватимуться у воєнних цілях.

У тексті Договору були втілені всі основні положення проекту Пакту Реріха, не ввійшла тільки норма про міжнародний орган правосуддя, який мав розглядати позови держав про правопорушення щодо історичних пам'яток і закладів.

«Цей договір, – як відзначав президент США Ф. Рузвельт, в присутності якого він підписувався, – має більш глибоке значення, ніж текст самого документа» [15]. М. Реріх писав, що «скільки б країн не підписало Пакт сьогодні, все одно цей день збережеться в історії як пам'ятне культурне досягнення» [16].

Незважаючи на те, що Пакт Реріха залишився регіональним документом, він був задуманий як універсальний акт, що охоплює всі країни світу. Його проект було схвалено Комітетом у справах музеїв при Лізі Націй і передано на дальший розгляд Міжнародної комісії інтелектуального співробітництва. Але предметом розгляду дипломатичної конференції він так і не став, як й інші проекти Конференцій у цій сфері, через гострі політичні протиріччя європейських держав у Лізі Націй.

Історичне значення Пакту полягає в тому, що він визначив засади правничо-організаційної системи міжнародної охорони культурного надбання, яка почала формуватися після Другої світової війни. Зокрема, ідеї закладені в Пакті Реріха, були враховані під час укладання Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. Науково-творча спадщина видатного вченого і митця також вплинула на розвиток багатьох галузей науки, в т.ч. міжнародного права охорони культурних цінностей. Відомий російський скульптор С. Коненков писав: «Моральні принципи Реріха щодо культурної спадщини народів Землі стали нормами міжнародного права» [17]. Концепція Пакту Реріха залишається актуальною дотепер, оскільки досі на всесвітньому рівні не прийнято документа, норми якого захищали б культурні цінності без будь-яких застережень. Як відзначають вчені-міжнародники з Російської Федерації І. Лукашук і А. Наумов, «наразі немає всеосяжної міжнародної конвенції, що регламентує відповідальність за зазіхання на культурну власність, вчинені в мирний час» [18].

У доктрині міжнародного права можна вважати цілком усталеною думку про те, що міжнародно-правовий захист культурних цінностей в період війни історично сформувався раніше, ніж згода щодо регулювання у мирний час. Причина полягає в тому, що культурні цінності зазнавали небезпеки у випадку ведення воєнних дій, а також у випадку захоплення творів мистецтва супротивника як вираження права на трофеї, яке визнавалося упродовж тривалого часу [19].

Джерела та література

1. Ерст Ф.Л. Справа охорони пам'яток мистецтва і старовини у Києві // Збірник секції пам'яток мистецтва. – К., 1921. – Вип. 1. – С. 148.
2. Докладніше про це див.: Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. – М., 1979. – С. 83–87.
3. Документы внешней политики СССР. – Т. XI. – М., 1966. – С. 503–506.
4. Roerich Banner of Peace. – N.Y., 1931. – P.5; Знамя мира. – С. 25–27.
5. The American Journal of International Law. – 1936. – № 30. – P. 195–197; Знамя мира. – М., 1995. – С. 315–318; Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах. – С. 457–459.
6. Князева В.П. Н.К. Рерих. – Л.; М., 1963. – С. 93.
7. Ситник А. Українські маршрути Миколи Реріха // Пам'ятки України. – 1987. – № 2. – С. 44. Біляшівський Б. Рерих і Україна // Культура і життя. – 1987. – 9 серпня.
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог) в IV тт. – К., 1983. – Т.1. – С. 135; Т.4. – С. 79.
9. Н. Рерих из собрания Государственной Третьяковской галереи. – М. 1989. – С. 8.
10. Літературна Україна. – 1965. – 11 червня.
11. Богуславский М.М. Вказана праця. – С. 88.
12. Рерих Н.К. Конвенция «Знамени мира» // Знамя мира. – М., 1995. – С. 88.

13. *Александров Е.* Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. – София : Пресс, 1978. – С. 89; *Богуславский М.М.* Вказана праця. – С. 91; *Фердросс А.* Международное право. – М., 1959. – С. 449.
14. *Акуленко В.І.* На перехресті закону і совісті – К., 2001. – С. 337; *Акуленко В.І., Магазиннікова І.П., Мозир М.І., Тарасенко О.О.* Культурна спадщина людства. Збереження та використання. – Львів, 2002. – С. 22; *Кущарова М.* Знамя Мира – Красный крест культуры // Культура и время. – 2003. – № 2. – С. 169.
15. Цит. за: *Богуславський М.М.* Вказана праця. – С. 90.
16. Цит. за: *Богуславський М.М.* Вказана праця. – С. 90–91.
17. С веком наравне: Рассказы о картинах. – М., 1969. – Т. 2. – С. 4.
18. *Лукашук И.И., Наумов А.В.* Международное уголовное право. – М., 1999. – С. 177.
19. Международное право. – *Völkerrecht*. – Берлин: Информатик Медиа, 2011. – С. 718.

Акуленко В.И. Красота спасет мир, если право защитит красоту

Исследование посвящено рассмотрению становления системы международного права в сфере охраны культурного наследия и роли в этом процессе деятельности М.К. Рериха.

Ключевые слова: международное право, охрана памятников, М.К. Рерих, Пакт Рериха.

Akulenko V.I. Beauty will save the world, if the right to protect the beauty

Research is devoted to the consideration of the formation of the system of international law on the protection of cultural heritage and the role in this process activity of M.K. Roerich.

Key words: international law, protection of cultural heritage, M.K. Roerich, Roerich Pact.

Подано до друку: 07.04.2014 р.

УДК 351.853 (477) «1917/1921»

О.А. ДЕНИСЕНКО

Культурна спадщина про Українську революцію 1917–1921 років у формуванні історичної пам'яті

У статті висвітлюється роль культурної спадщини про події Української революції 1917–1921 років у формуванні історичної пам'яті. Автор акцентує увагу на місцях пам'яті й пам'ятниках, присвяченим революційним подіям і діячам, у різних регіонах України. Досліджуються різні види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів у контексті підготовки фундаментального 28-томного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Ключові слова: увічнення, культурна спадщина, пам'ять, революція, пам'ятники, місця пам'яті, «Звід пам'яток історії та культури України».

Важливу роль у збереженні минулого, формуванні історичної пам'яті й національної свідомості народу відіграє історико-культурна спадщина. Візуальний компонент, який включає в себе пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, але й активно формує суспільні погляди громадян. «Пам'ятки створюють особливий світ, являються важливою складовою культурного, ідеологічного середовища, в якому так само, як у природному живе